

NEOLITHIC CERAMICS WITH ADMIXTURE OF SHELL CRAWFISHES *OSTRACODA*
(TO THE ISSUE OF *CARDIUM* POTTERY ORIGIN IN UKRAINE)

The problem of origin and spreading of *Cardium* pottery in Ukraine is discussed, as well as the determination of the role of Impressed Ware cultures in neolithization of Ukraine, keys for the solving of which lay in the analysis of the Late Neolithic ceramics of Buh-Dnister culture. An important role in resolving this problem belongs to the group of ceramics which radically differ by its clay composition from others, and in ornamentation of which, along with other stamps, imprints of *Cardium* shell were used. Such ceramics are made of clay oversaturated with small anthropods crawfishes, shell crawfishes *Ostracoda*, among which *Gastropoda* mollusks of *Hidrobiidae acuta* family are rarely found. Both molluscs belong to brackish water types, and are found in the north coast of the Black Sea in large numbers in the Upper Pleistocene and Holocene deposits of the coastal and central parts of limans.

Ceramics containing *Ostracoda* lay together with the bulk of Savran type ceramics of Buh-Dnister culture. It makes 4,4–11,5 % of total number of ceramics at the Late Neolithic settlements and is dated to the late period of Buh-Dnister culture. When compared with the main group of the Late Neolithic ceramics, this ceramics show the similarity in forms, in usage of identical stamps, and in ornamentation methods and motifs. The difference is only in the fact that *Cardium* seashell imprints are traced only on ceramics made with admixture of *Ostracoda* crawfishes, while the lineal ornament looks poorer than on ceramics of the main group.

The origin of *Cardium* pottery in Ukraine should be searched in Impressed Ware culture of the Eastern Adriatic, ceramics of which is made with admixture of limestone and calcite. *Cardium* pottery of the Eastern Adriatic and the Buh River steppe region have a lot in common: their techniques of ornamentation are close; identical stamps, *Cardium* and other shells are used; and above all, the ornamental compositions are similar. It is important to underline the common tradition of usage of such sediments as limestone, calcites, and marls in ceramics making.

Undoubtedly, *Cardium* pottery could be made only by the population with access to seed shrimps and *Cardium* marine mollusks, who was the bearer of Impressed cultural tradition, who had sufficiently close relations with the Late Neolithic habitants of Hard settlements and, in certain extent, was under their influence. Such population could live near limans and in the seashore of the Black Sea.

В.М. Зінько

**БОСПОРСЬКЕ МІСТО ТІРІТАКА У VI — НА ПОЧАТКУ
V ст. до н. е. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК 2007—2010 рр.)**

Уперше виявлені споруди грецьких колоністів дозволили уточнити дату заснування Тірітаки та етапи ранньої забудови міста.

Ключові слова: Боспор Кімерійський, Тірітака, архаїка, забудова.

Боспорське місто Тірітака розкинулося на досить високій стрімкій з боку моря терасі, яка поступово понижується до півдня та північного заходу та має форму неправильного чотирикутника, гострим кутом зверненим на південь. З боку степу місто прикривала невелика річка, що впадала в морську затоку, а з півночі воно було відрізане від іншої тераси глибоким яром. Вибір місця для поселення на високому східному березі Боспору Кімерійського (сучасна Керченська протока) з природними кордонами захисту цілком відповідав давньогрецькій колонізаційній практиці. Загальна площа міс-

та становила приблизно 10 га та була забудована в кілька етапів. На підставі археологічних досліджень, здійснених упродовж 70-и років на 28 ділянках загальною площею близько 10 тис. м², можна реконструювати історію заснування, розвитку та згасання цього поліса.

Перші дослідники датували заснування еллінської апойкії Тірітака (Тірістака, Тіріктака) приблизно серединою VI ст. до н. е. (Книпович, Славин 1941, с. 41; Гайдукевич 1949, с. 30, 38; 1952, с. 131; Шмидт 1952, с. 246—247; Gajdukevic 1971, р. 35) або навіть другою половиною того століття (Гайдукевич 1940, с. 306; 1949, с. 172). Однак наприкінці 1980-х рр. була запропонована інша дата. На думку москов-

ських дослідників, «подібний до мірмекійського керамічний матеріал дозволяє говорити про другу чверть VI ст. як про час виникнення грецького поселення» (Кошеленко, Кузнецов 1990, с. 35). Виходячи з посилань, вони розглядають керамічні комплекси з обох боспорських городищ, спираючись на статтю Р.В. Шмідта, який проте наголошував на відмінностях і датував появу архаїчної кераміки в Тірітаці не раніше другої половини VI ст. до н. е. (Шмідт 1952, с. 246). Та попри це нове датування закріпилося в науці та стало загальноживаним (Виноградов 1995, с. 153—154; Завойкин 2004, с. 59; Zin'ko 2007, р. 827 та ін.).

Слід особливо відзначити, що найраніша забудова, досліджена в Тірітаці, тривалий час була репрезентована сирцево-кам'яними будинками кінця VI — початку V ст. до н. е. (Книпович, Славин 1941, с. 41; Гайдукевич 1949, с. 37—38; 1952, с. 88). Вони відкриті в різних частинах міста, але найкраще збереглися лише на західній околиці Тірітаки, на розкопі XIV. Тут розміщувався ряд житлових споруд, орієнтованих вузькими сторонами у напрямку схід—захід. Досліджено дві споруди, одна з яких складалася з трьох приміщень (Гайдукевич 1952, с. 74—80, рис. 85). Переважна кількість знахідок із приміщень цієї споруди датується останньою чвертю VI ст. до н. е., хоча частина фрагментів — аттичні чорнофігурні кубки та амфори, безперечно, заходять і в початок V ст. до н. е. Це дозволило В.Ф. Гайдукевичу датувати цю будівлю від 540-х до 480—470-х рр. до н. е. (там само, с. 85). Залишки іншої, мабуть аналогічної за плануванням архаїчної будівлі, в якій була досліджена тільки східна частина, виявлені за 10,8 м на північний захід від першої (там само, с. 86—87). В архітектурному сенсі обидві споруди достатньо скромні. Сирцеві стіни зведені на невисокому кам'яному цоколі (до 0,7 м). Дах, мабуть, був із дерева та цегли, значна кількість обгорілих шматків яких трапилася всередині приміщень (там само, с. 86). Вхід до будинків розташовувався з південного боку, де було невелике подвір'я (там само, с. 77).

Обидва ті будинки західною вузькою стороною були пізніше включені в ранню оборонну стіну Тірітаки. Ця найдавніша захисна стіна на цій, західній, ділянці має товщину 1,7—2,0 м, і біля її основи залягали культурні відкладення ранньокласичного часу, що містили окремі знахідки архаїчного періоду. В.Ф. Гайдукевич припускав, що рання стіна Тірітаки була зведена, аби перешкодити несподіваному набігові та проникненню на територію поселення кін-

них груп кочівників (Гайдукевич 1952, с. 88—89). Фрагменти ранньої захисної стіни також були відкриті в південній (нижній) частині міста (ділянки I, V і XV). Ще одна забудова кінця VI ст. до н. е. була розкопана в східній частині міста (ділянка XVII). Тут виявлені залишки кладок з дрібних плиток вапняку від великого прямокутного будинку, який мав у ширину не менше ніж 5,25 м і був розділений поперечними стінами на два—три приміщення (Гайдукевич 1958, с. 178—179, рис. 32). Це дало можливість В.Ф. Гайдукевичу припустити, що вже на межі VI—V ст. до н. е. східна сторона верхнього плато Тірітаки була забудована, а, враховуючи наявність архаїчної забудови і на східній околиці, був зроблений висновок про активне заселення всього плато до кінця VI — початку V ст. до н. е. (там само, с. 179).

Підсумовуючи результати розкопок В.Ф. Гайдукевича, відзначимо, що заснування Тірітаки він датував 550—540-и рр. до н. е. В останній чверті (у другій половині) VI ст. до н. е. розпочалося будівництво сирцево-кам'яних будинків, які проіснували до перших десятиліть V ст. до н. е. На межі VI—V ст. до н. е. ці споруди були обнесені захисною стіною, яка охопила нижню та верхню частини міста на площі не менше ніж 4,0—5,0 га. Питання про те, яким було житло перших грецьких колоністів, лишилося відкритим. Власне це й усе, що було донедавна відомо про ранні етапи існування Тірітаки.

Розкопками, які провадить від 2002 р. Кримське відділення Інституту сходознавства НАНУ разом з Центром археологічних досліджень Фонду «Деметра», в центральній частині верхнього плато Тірітаки (між ділянками XIV і XVII) на площі 1025 м² (ділянка XXVI) у 2007—2010 рр. відкрито забудову та нашарування ранніх етапів життя давнього міста (рис. 1). Вивчення кераміки¹, в першу чергу східно-грецького столового посуду та амфорної тари, дозволило уточнити датування, а відкриті будівельні комплекси — по-новому уявити процес заснування та урбанізації Тірітаки.

Найраніші будівельні комплекси відкриті в східній частині ділянки XXVI. Це три частково заглиблені в материковий суглинок будівлі, розміщені в ряд з півночі на південь. Напівземлянка 1 (рис. 2) мала овальну в плані форму та була видовжена з півночі на південь на 3,12 м, а зі сходу на захід — на 2,55 м. Глибина

¹ А.В. Буйських, котрій я вдячний за цінні консультації, підготувала публікацію східногрецької кераміки з розкопок Тірітаки 2007—2010 рр.

врізаного у материк котловану приблизно 0,86 м, стіни вертикальні. Вхід розміщувався в північно-західному кутку, де простежено тамбур розмірами 1,10 × 0,52 м. Долівка напівземлянки рівна, в центральній частині було кругле заглиблення діаметром близько 1,0 м, навкруги якого — п'ять невеликих ямок. Після того, як напівземлянку полишили, її засипали пухким золистим ґрунтом з включенням невеликих каменів і сирцю. В заповненні трапилося 116 фрагментів кераміки, з-поміж яких 96 уламків лесбоських, хіоських і протофасоських амфор. За формою вінець вони датуються другою половиною VI ст., а одна хіоська амфора за ніжною — останньою третинною VI ст. до н. е. Декілька фрагментів належало іонійським глекам з червоними смугами лаку, які датуються другою половиною VI ст. до н. е. Так само датується і фрагмент денця іонійського світильника. За стратиграфією, а також фрагментами кераміки, цю споруду можна датувати другою третинною VI ст. до н. е. До того ж часу належать і декілька господарських ям, розташованих на захід від напівземлянки.

За декілька метрів на південь від напівземлянки 1 розміщувалася землянка 2 (рис. 3) — округла в плані споруда, вирита в материковому суглинку, завглибшки 1,69 м та видовжена з південного заходу на північний схід на 3,25 м. Стіни котловану вертикальні. З південно-західного боку був невеликий вхідний тамбур з декількома заплилими сходинками. В центрі долівки було невелике заглиблення, ймовірно від опорного стовпа. Вздовж північно-західного боку долівка мала пониження (0,2 м) у вигляді кола діаметром 2,0 м. У сіро-корич-

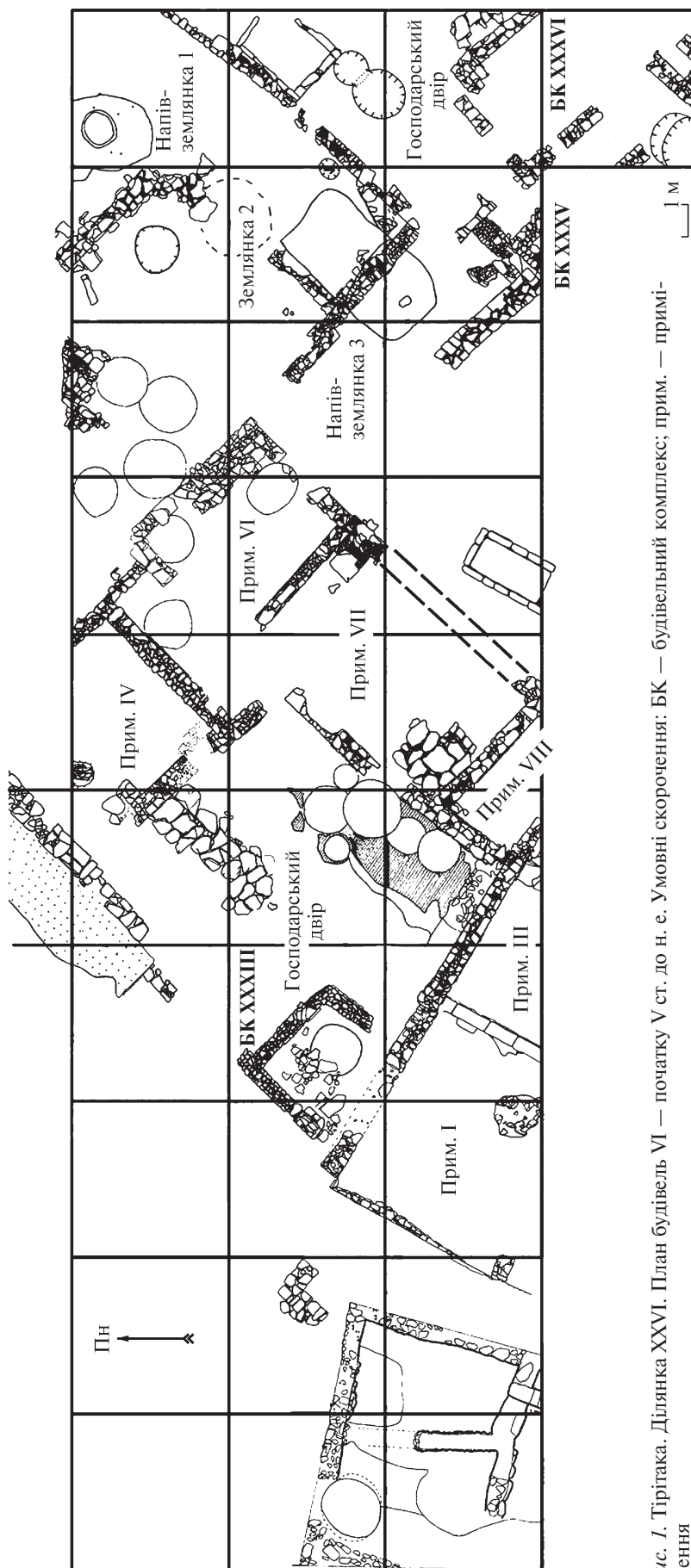

Рис. 1. Трітака. Ділянка XXVI. План будівель V ст. до н. е. Умовні скорочення: БК — будівельний комплекс; прим. — приміщення

Рис. 2. Тірітака. Напівземлянка 1, вигляд зверху

Рис. 3. Тірітака. Землянка 2, вигляд з південного сходу

невому суглинку одноразового заповнення виявлено значну кількість фрагментів кераміки та кісток тварин. Керамічні знахідки (фрагменти амфор і столового посуду) датуються другою половиною VI ст. до н. е.

Далі на південь розташовувалася ще одна заглиблена споруда — напівземлянка 3, виявлена за «просіданням» центральної частини пізньо-архаїчної стіни 95 у заповнення котловану. Прямокутна в плані напівземлянка мала довжину по лінії північний північний захід—південний південний схід 4,33 м, а зі сходу на захід — 2,40 м. Глибина врізаного в материк котловану 0,68—0,73 м. Вхід розміщувався в північно-західному кутку, де простежений овальний в плані тамбур завширшки 0,92 м з двома дугоподібними сходинками: перша завглибшки 0,25 м від давньої поверхні, друга на

Рис. 4. Тірітака, будівельний комплекс XXXIV. Піч 1 і розвал амфор

0,28 м глибше. Нижня частина котловану та долівка вириті в глині «білоглазка». У південній частині напівземлянки долівка понижувалася на 0,18—0,20 м і впродовж 2,25 м була глибша. В цій частині біля східної стіни були два круглі заглиблення діаметром 0,09 м і завглибшки 0,12 м і діаметром 0,06 м та завглибшки 0,10 м. Більша частина заповнення напівземлянки була порушена при влаштуванні двох пізніх господарських ям, досліджених у 2008 р.

У первинному заповненні, яке збереглося в придонній частині та складалося з чорно-коричневого суглинку, виявлені окремі дрібні шматки вапняку, 298 фрагментів кераміки та 17 уламків кісток тварин і риб. Кераміка представлена, головню, фрагментами стінок (235 од.) і незначною кількістю профільних частин амфор — лесбоських, хіоських, клазоменських, самоських, протофасоських і невідомих центрів. Виходячи з форми вінець і ніжок, вони датуються другою половиною VI ст. до н. е. Особливо слід відзначити фрагмент горла пухлогорлої хіоської амфори зі смугою під вінцями та кружком-діпінто червоного кольору. Столова кераміка (17 фрагментів) представлена закраїнами сіроглиняних мисок і невеликими фрагментами буро- та чорнолакових кубків, серед яких вкажемо нижню частину аттичного кіліка, який датується останньою третьою VI ст. до н. е. Липна кераміка відсутня. Загалом матеріал із заповнення вказує на час засипки споруди в останній третині VI ст. до н. е., а, враховуючи стратиграфію цієї частини городища, напівземлянку 3 можна датувати другою третьою VI ст. до н. е.

Рис. 5. Тірітака. Будівельний комплекс XXXIII, вигляд з південного заходу

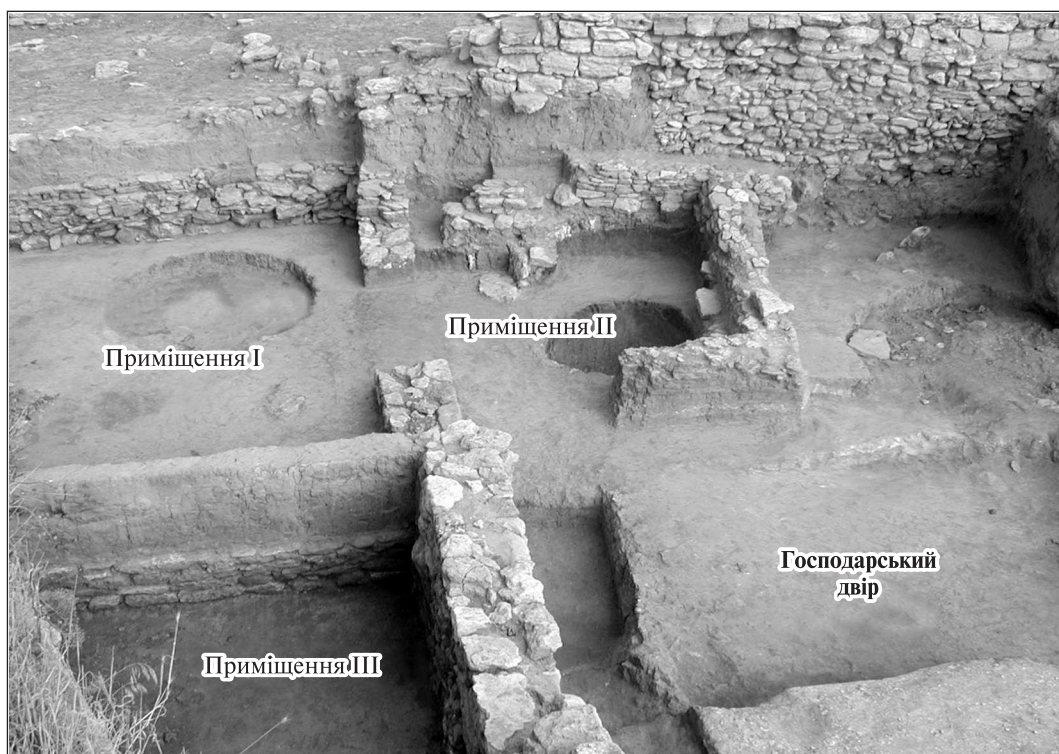

Рис. 6. Тірітака. Будівельний комплекс XXXIII, приміщення I—III, вигляд зі сходу

Цікаві результати дали палеоботанічні дослідження з найраніших будівель. У всіх зразках основну масу становлять зернівки двох культур — пшениці голозерної та ячменю плів-

частого за переважання останнього. Кількість зернівок інших культурних рослин дуже незначна: поодинокі плівчастих пшениць одно- та двозернянки, ячменю голозерного, проса та

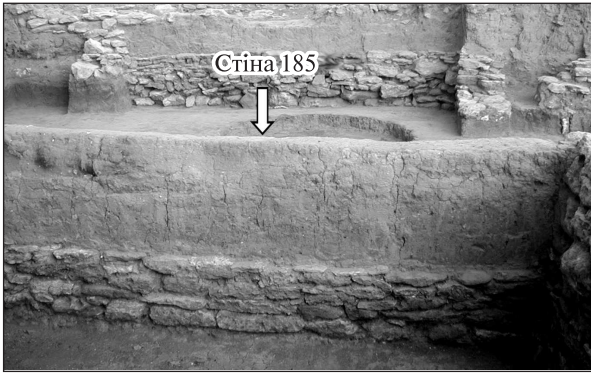

Рис. 7. Тірітака. Будівельний комплекс XXXIII, сирцево-кам'яна стіна 185

насіння бобових — вики ервілії та чечевиці. Є також поодинокі знахідки насінин винограду культурного та смітєвих рослин — шавлю горобиного та лободи білої (Зинько, Пашкевич 2010, с. 66—67). Це збігається з тим фактом, що греки на початковому етапі колонізації Північного Причорномор'я вирощували дві привезені зернові культури — голозерну пшеницю та ячмінь плівчастий (Пашкевич 2009).

Лише через декілька десятиліть після заснування колонії розпочалася планомірна забудова Тірітаки сирцево-кам'яними будинками з внутрішнім двором. Близько 540—530 рр. до н. е. заглиблені помешкання в центральній частині верхнього плато були водночас засипані та розпочався новий етап — будівництво сирцево-кам'яних наземних споруд. У центральній частині міста (розкоп XXVI) нині досліджені залишки не менше ніж п'яти—шести великих сирцево-кам'яних будин-

Рис. 8. Тірітака. Будівельний комплекс XXXIII, теракотові статуетки та скляні пронизки з приміщення 1

ків, що склалися з кількох приміщень навколо двору. Будинки зведені впритул один до одного та утворювали невеликі квартали. У планувальному сенсі серед них є будинки типової схеми з дво- та тристороннім розміщенням критих приміщень навкруги двору. Від деяких споруд (будівельні комплекси XXXV, XXXVI і XXXVII) збереглися лише фрагменти приміщень і окремих стін, інші, не зважаючи на значні втрати, можна частково реконструювати. Зокрема, в східній частині розкопу виявлено великий будинок (будівельний комплекс XXXIV), зовнішні розміри якого в напрямку північний схід—південний захід сягають не менше ніж 10,4 м, а в напрямку північний захід—південний схід — не менше ніж 15,7 м.

Рис. 9. Тірітака. Будівельний комплекс XXXIII, двір, вигляд зі сходу

Рис. 10. Тірітака. Бронзові наконечники стріл

Рис. 11. Тірітака. Коринфський чорнолаковий скіфос

Можна припустити, що він мав прямокутну в плані форму. Нині досліджена лише південна частина комплексу (північна розміщена за межами розкопу). Внутрішнє планування будинку повністю реконструювати не вдалося, можна лише виділити три приміщення та подвір'я.

Приміщення I розташоване в південно-східній частині будинку. Внутрішні його розміри реконструюються як $6,80 \times 3,30$ м ($22,44$ м²). У плані воно має прямокутну форму та орієнтоване північний схід—південний захід. Із заповнення цього приміщення походять фрагменти лесбоських, клазоменських і хіоських пухлогорлих амфор останньої чверті VI — першої чверті V ст. до н. е. Серед аттичного чорнолакового столового посуду виділяються фрагменти глеків, кіліків і скіфосів кінця VI — по-

Рис. 12. Тірітака. Будівельний комплекс XXXIII, хіоська пухлогорла амфора

чатку V ст. до н. е. та іонійського посуду кінця VI — першої чверті V ст. до н. е. Фрагменти ще двох приміщень розміщені на північний схід від описаного. З північного заходу до приміщення I примикає подвір'я. Розкопана лише південна його частина, інша знаходиться поза межами розкопу. З північного сходу на південний захід довжина подвір'я становить $7,1$ м, в напрямку північний захід—південний схід не менше ніж $11,8$ м. Його форму можна реконструювати як прямокутну.

Досліджена ділянка подвір'я була перекрита шаром суглинку темно-жовтого та жовтокоричневого відтінків, розділеним на два горизонти прошарками золистого ґрунту. У північно-західній частині розкопаної ділянки була піч I з сирцю та каменю, що збереглася частково. Вона видовжена в напрямку північний захід—південний схід. Зовнішні розміри печі не менше ніж $3,00 \times 2,41$ м, внутрішні — $2,12 \times 1,70$ м. У її заповненні (рис. 4) виявлено компактний розвал фрагментів як мінімум п'яти червоноглиняних амфор Лесбоса та чотирьох хіоських пухлогорлих амфор розвиненого варіанту III-V кінця VI — першої половини V ст. до н. е. Звідсіля походить також фрагментований іонійський глек межі VI—V ст. до н. е., а також фрагмент нижньої частини ліпної посудини з трьома отворами. Окрему групу знахідок становлять більше десятка великих ліпних дископодібних і пірамідальних важків, які на момент руйнації випалювали в печі.

Ще один будинок (будівельний комплекс XXXIII) розміщений у центральній частині розкопу. Зовнішні його розміри в напрямку північний захід—південний схід становлять не менше ніж 12,90 м. У плані будинок має форму неправильного прямокутника (рис. 5; 6). Особливий інтерес становить приміщення I, внутрішні розміри якого як мінімум 6,40 × 3,70 м, в плані воно реконструюється як прямокутне. Найкраще збереглася східна сирцево-кам'яна стіна 185 (рис. 7), досліджена в довжину на 3,70 м та у висоту до 0,90 м. На кам'яному цоколі заввишки 0,48 м збереглася на висоту 0,42 м стіна з цегли-сирцю розмірами 0,30 × 0,14 м. Ширина її кладки 0,42—0,54 м.

У західній частині приміщення I була піч 2 складної конструкції, частково зруйнована пізнішими господарськими ямами. Вона була складена з цегли-сирцю. В розвалі печі знайдені численні фрагменти кераміки останньої третини VI — першої чверті V ст. до н. е. Значний інтерес становляють декілька теракотових статуток у вигляді богині на троні, які датуються другою половиною VI ст. до н. е., а також знайдені поряд скляні пронизки (рис. 8). Статуетки аналогічні одній зі знайдених у приміщенні А будинку, розкопаного в західній частині Тірітаки (Гайдукевич 1952, рис. 95).

Крім приміщення I, досліджено ще сім будівель, розміщених з трьох сторін подвір'я — північної, східної та південної (рис. 9). У напрямку північний схід—південний захід довжина подвір'я сягає не менше ніж 10,0 м, у напрямку північний захід—південний схід — 8,60 м. У північній і південній частинах подвір'я виявлені невеликі кам'яні вимостки, а вздовж його східної сторони розміщувалися п'ять господарських ям. Крім численних знахідок фрагментів кераміки, відзначимо більше десятка бронзових наконечників стріл (рис. 10) другої хронологічної групи, за А.І. Мелюковою, датованих VI—V ст. до н. е. (Мелюкова 1964, табл. 7). Деякі з них застрягли в стінах приміщень, що оточували двір. Керамічні комплекси з приміщень, господарських

ям і двох печей датуються останньою третьою VI — першою чвертю V ст. до н. е. Це, насамперед, фрагменти іонійських смугастих кіліків і чаш, аттичних і коринфських чорнолакових кубків (рис. 11), а також ранні варіанти хіоських пухлогорлих амфор (рис. 12). Великий інтерес становлять знахідки фрагментів лесбоських, клазоменських, протофасоських і аттичних амфор останньої третини VI ст. до н. е. Всі споруди цього будинку були перекриті шаром потужної пожежі, який попередньо датується межею першої—другої чверті V ст. до н. е.

Дослідження 2007—2010 рр. у центральній частині верхнього плато міста Тірітака дозволяють внести суттєві корективи в міркування щодо заснування та становлення цієї давньогрецької апоїкії. За керамічними матеріалами, виведення колонії в цю частину узбережжя Боспору Кімерійського відбулося не раніше 565—560 рр. до н. е. Впродовж другої третини VI ст. до н. е. (перший етап) колоністи мешкали в заглиблених оселях. В останній третині VI ст. до н. е. розпочалося зведення наземних сирцево-кам'яних споруд, або другий етап забудови (остання третина VI — перша чверть V ст. до н. е.). Землянки були разом засипані, і на їхньому місці зведені будинки. Вони розміщені впритул один до одного та утворювали невеликі квартали. Впланувальному сенсі серед них виділяються будинки типової схеми з дво- і тристороннім розташуванням критих приміщень навкруги внутрішнього подвір'я. Тоді закладаються основні планувальні осі міста, яких будуть надалі дотримуватись аж до ранньовізантійського часу. Площа міста на другому етапі становила не менше 4,0—5,0 га. Зауважимо, що частина ранньої забудови на західній околиці міста опинилася за межами першої захисної стіни, спорудження якої слід датувати кінцем VI — початком V ст. до н. е. В забудові міста другого етапу виділяється кілька будівельних періодів, з яких в останні (кінець VI — перша чверть V ст. до н. е.) сталося дві пожежі. Внаслідок бойових дій на межі першої—другої чверті V ст. до н. е. будинки в центральній частині міста згоріли.

Виноградов Ю.А. К проблеме полисов в районе Боспора Киммерийского // Античный мир и археология. — 1993. — 9. — С. 79—96.

Виноградов Ю.А. Некоторые дискуссионные проблемы греческой колонизации Боспора Киммерийского // ВДИ. — 1995. — № 3. — С. 152—160.

Виноградов Ю.А. О полисах в районе Боспора Киммерийского // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995а. — С. 65—69.

Виноградов Ю.А. К проблеме становления древнегреческих городов в районе Боспора Киммерийского // ΣΥΣΣΙΤΙΑ. Памяти Ю.В. Андреева. — СПб., 2000. — С. 227—232.

Гайдукевич В.Ф. Раскопки Мирмекия и Тиритаки, археологические разведки на Керченском полуострове в 1937—39 гг. // ВДИ. — 1940. — № 3—4. — С. 300—317.

- Гайдукевич В.Ф.* О местоположении древней Тиритаки // МИА. — 1941. — 4. — С. 85—92.
- Гайдукевич В.Ф.* Боспорское царство. — М.; Л., 1949.
- Гайдукевич В.Ф.* Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — 25. — С. 15—134.
- Гайдукевич В.Ф.* Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг. // МИА. — 1958. — 85. — С. 149—218.
- Завойкин А.А.* Краткий очерк истории Боспора VI — первой четверти III вв. до н. э. // ПИФК. — 2004. — XIV. — С. 58—93.
- Зинько В.Н.* Становление Нимфейского полиса // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Мат-лы Междунар. научн. конф. — СПб., 2001. — Ч. 1. — С. 102—104.
- Зинько В.Н.* Поселения VI в. до н. э. европейского побережья Боспора Киммерийского // БИ. — 2004. — V. — С. 19—26.
- Зинько В.Н.* Некоторые особенности освоения эллинами земель близ Боспора Киммерийского // X Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы. — Керчь, 2009. — С. 167—172.
- Зинько В.Н., Пашкевич Г.А.* Палеоботанические материалы ранних комплексов Тиритаки // БИ. — 2010. — XXIV. — С. 66—67.
- Книпович Т.Н., Славин Л.М.* Раскопки юго-западной части Тиритаки // МИА. — 1941. — 4. — С. 37—60.
- Кошеленко Г.А.* Полис и город: к постановке проблемы // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 3—27.
- Кошеленко Г.А.* Введение. Древнегреческий полис // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1. — С. 9—36.
- Кошеленко Г.А., Кузнецов В.Д.* Греческая колонизация Боспора // Причерноморье VII—V вв. до н. э.: письменные источники и археология. Мат-лы V Междунар. симпозиума по древней истории Причерноморья. — Тбилиси, 1990. — С. 30—47.
- Кузнецов В.Д.* Ранние апойки Северного Причерноморья // КСИА. — 1992. — 204. — С. 31—37.
- Кузнецов В.Д.* Полис на Боспоре (эпоха архаики) // ДБ. — 2001. — 4. — С. 237—253.
- Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Вып. Д1—4).
- Пашкевич Г.А.* Палеозотоботанические исследования Боспора // X Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы. — Керчь, 2009. — С. 342—348.
- Шмидт Р.В.* Греческая архаическая керамика Мирмекия и Тиритаки // МИА. — 1952. — 25. — С. 223—248.
- Gajdukevic V.F.* Das Bosporanische Reich. — Berlin, 1971.
- Zin'ko V.N.* Tyritake // Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2. — 2007. — P. 827—854 (BAR. — 2).

Надійшла 12.01.2012

В.Н. Зинько

**БОСПОРСКИЙ ГОРОД ТИРИТАКА В VI — НАЧАЛЕ V вв. до н. э.
(ПО МАТЕРИАЛАМ РАСКОПОК 2007—2010 гг.)**

Исследованиями автора в 2007—2010 гг. в центральной части боспорского города Тиритака внесены существенные коррективы относительно процесса основания и развития этой древнегреческой апойки. Судя по керамическим материалам, вывод колонии в эту часть побережья Боспора Киммерийского состоялся не ранее 565—560 гг. до н. э.

На протяжении первого этапа (вторая треть VI в. до н. э.) жизни на поселении колонисты обитали в небольших полуземлянках. В последней трети VI в. до н. э. начинается второй этап застройки (последняя треть VI — первая четверть V вв. до н. э.) — возведение наземных сырцово-каменных построек. Землянки одновременно были засыпаны, и на их месте возведены дома. Эти постройки выстроены вплотную друг к другу и образовывали небольшие кварталы. В планировочном отношении среди них выделяются дома типичной схемы с двух- и трехсторонним расположением крытых помещений вокруг двора. Закладываются основные градостроительные оси полиса, которые будут соблюдаться вплоть до ранневизантийского времени. Площадь города на втором этапе составляла не менее 4,0—5,0 га. В застройке города второго этапа выделяется несколько строительных периодов, из которых в последние (конец VI — первая четверть V вв. до н. э.) произошло два пожара. Дома в центральной части города были сожжены в результате боевых действий на рубеже первой—второй четверти V в. до н. э.

V.M. Zinko

**BOSPORAN CITY TYRITAKE AT THE END OF THE 6th C. AND THE BEGINNING
OF THE 5th C. BC (BASED ON THE MATERIALS OF THE EXCAVATIONS IN 2007—2010)**

On the basis of the research in 2007—2010 in the central part of the Bosporan city Tyritake, the author made significant amendments concerning the process of foundation and development of this Ancient Greek apoikia. Judging from ceramics materials, foundation of the colony in this part of the coast of Cimmerian Bosphorus took part not earlier than 565—560 BC.

During the first stage (a second third of the 6th c. BC) of life at the settlement, the colonists dwelled in small half-dugouts. In the last third of the 6th c. BC the second stage of building starts (the last third of the 6th c. — the first quarter of the 5th c. BC): surface buildings made of mudbricks and stones. Dugouts were backfilled at a time, and houses were erected on their place. These dwellings built close to each other created small blocks. Concerning their planning, peculiar are the houses with typical scheme of two- and three-sided arrangement of roofed premises around the yard. Main architectural axes of the city were put, which were followed until the Early Byzantine period. The city area made not less than 4,0—5,0 hectares at the second stage. There are several building periods at the second stage of city building, in the last of which (the end of the 6th c. and the first quarter of the 5th c. BC) two conflagrations happened. Houses in the central part of the city were burned after war actions on the edge of the first and the second quarters of the 5th c. BC

Т.М. Кузнецова

БІДОЛАШНИЙ ОРИК*

В ідентифікації певних поховань з представниками скіфського царського роду пріоритетною має бути дата кургану, що базується на хронології супровідного інвентарю, а не припустима дата смерті якогось персонажа. Лише це дозволяє пов'язати археологію та історію Скіфії.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Причорномор'я, Геродот, скіфи, правляча династія, поховання царів.

Генеалогія скіфських царів і їхня доля неодноразово привертала увагу дослідників (Смолин 1915; Граков 1950; Куклина 1971; Кузнецова 1984). Нагадаємо, що в «Історії» Геродота представлені три скіфські династичні лінії: Бартатуа → Мадій (Herod. I, 103); Спаргапіф → Лік → Гнур → Савлій → Іданфірс (Herod. IV, 76); Аріапіф → Скіл → Октамасад і Орік? (Herod. IV, 78—80). Остання лінія зіставляється дослідниками найчастіше з похованнями в кургані Солоха (Манцевич 1987, с. 118; Алексеев 1996; 2003, с. 229; Болтрик 2001; Кузнецова 2001, с. 141—150; 2008; Скорый, Ромашко 2009, с. 177). Зупинимося на цьому докладніше.

Інформація про цю скіфську династію в «Історії» Геродота переказана¹ таким чином: «...у **Аріапіфа**, царя скифов, был в числе других сыновей **Скил**. Он родился от женщины из Истрии и отнюдь не от туземки... Некоторое время спустя **Аріапіф** был предательски убит **Спаргапіфом**, царем агафирсов, а **Скил** наследовал царскую власть и жену отца, имя которой было **Опоія**. Эта **Опоія** была местной уроженкой, и от нее у **Аріапіфа** был сын **Орик**. Управляя скифами, **Скил**

отнюдь не был доволен скифским образом жизни, но гораздо больше был склонен к эллинским обычаям вследствие воспитания... И во всем остальном он пользовался эллинским образом жизни и приносил жертвы богам по законам эллинов... дом построил себе в Борисфене и женился там на местной женщине (Herod. IV, 78).

*Пожелал он [Скил — Т. К.] быть посвященным в таинства Диониса Вакхического (Herod. IV, 79). Когда же после этого **Скил** возвратился к себе домой, скифы восстали против него, поставив во главе его брата **Октамасада**, рожденного от дочери **Тера**. [Скил] же, узнав о том, что совершается против него, и о причине, по которой это происходило, убегает во Фракию. А **Октамасад**, услышав об этом, пошел на Фракию войной... Прежде чем они схватились, **Ситалк** послал к **Октамасаду** сказать следующее: «Зачем мы должны испытывать [силу] друг друга? Ты — сын моей сестры и у тебя мой брат. Отдай же мне его, и я передам тебе твоего **Скила**...». Ведь у **Октамасада** находился брат **Ситалка**, бежавший от него. **Октамасад** соглашается с этим и, выдав своего дядю с материнской стороны **Ситалку**, получил брата **Скила**. И **Ситалк**, взяв брата, увел его с собой. **Скилу** же **Октамасад** там же на месте отрубил голову.» (Herod. IV, 80; імена виділені нами).*

Хронологію правління скіфських царів реконструював В.Ф. Смолін: Аріапіф — 500—475

* Стаття перекладена з російської, в оригіналі мала назву «Бедный Орик».

¹ Текст з «Історії» Геродота наведений за: Доватур, Каллистов, Шишова 1982.